

- ¹⁸ Там само. – С. 152.
- ¹⁹ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. ... – С. 339.
- ²⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – С. 153.
- ²¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. / [отв. за вып. К. А. Орехов]. – М. : Статистика, 1974. – Т. VII : Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – С. 79.
- ²² Там само. – С. 79.
- ²³ Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 35.
- ²⁴ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. ... – С. 172.
- ²⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – С. 168–178.
- ²⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – С. 152–190.
- ²⁷ Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тевікова Ольга Валентинівна. – Полтава, 2010. – С. 148.

В статтє исследованы Всесоюзные переписи населения 1959 и 1970 гг. как основной источник для комплексного изучения динамики численности и территориального размещения представителей титульной нации Украины в разных регионах УССР в течение 60-х гг. XX в., показано состояние сохранения ими родного языка, определённые факторы, которые в условиях тоталитарного режима негативно влияли на изменение демографических процессов, в частности этнического состава украинского общества в обозначенный период, охарактеризовано национальную политику советской власти, которая руководствовалась приоритетом государственной общенациональной общности всего “советского народа” и пренебрегала ценностью этнической нации.

Ключевые слова: *всесоюзные переписи населения, демографические изменения, титульная нация, украинцы, украинский язык, национальный вопрос, тоталитарный режим, ассимиляция.*

The article analyses the All-Union censuses in 1959 and 1970 as a primary source for a comprehensive studying the population dynamics and the settlement of Ukrainians in different regions of the Ukrainian SSR in the 1960's. The author has studied a state of preservation of their native language, has defined the factors which under the totalitarian regime negatively influenced the change of demographic processes, especially the ethnic composition of Ukrainian society at the outlined period. The article also describes the national policy of Soviet authorities which guided by the national priority of state and nationwide community of “the Soviet people” and ignored the value of an ethnic nation.

Keywords: *All-Union census, demographic changes, the titular nation, Ukrainians, the Ukrainian language, a national question, totalitarian regime, assimilation.*

УДК 94 (477.030) “1990”

Степан БОРЧУК, Степан НЕДІЛЬСЬКИЙ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ “УКРАЇНСЬКА МОВА” 1990-х рр.: ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ НАПИСАННЯ

У статті розглянуто передумови появи енциклопедії “Українська мова” напередодні проголошення української незалежності та в першій половині 1990-х рр. Охарактеризовано роль науково-дослідних інституцій в організації видання, проаналізовано обговорення змістового наповнення проекту енциклопедії, показано внесок авторів фундаментальної праці в опублікуванні ЕУМ. Автори стверджують, що ця енциклопедія є необхідною українському суспільству і по праву займає гідне місце серед усіх українських енциклопедичних видань XX – початку XXI ст., навіть не зважаючи на свій незначний (як для енциклопедій) обсяг.

Ключові слова: *енциклопедія “Українська мова”, енциклопедистика, Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України, енциклопедична стаття.*

Новий поштовх розвитку української енциклопедистики припадає на початок XXI ст., коли вдалося подолати основні наслідки економічної кризи, викликані розпадом Радянського Союзу, і стабілізувати не лише загальноекономічні показники, купівельну спроможність населення

(потенційних покупців енциклопедії), а й фінансування наукових проектів. Тому наприкінці 1990-х рр. активізується робота з підготовки та випуску енциклопедій спільно з НАН України, що повинні були стати першим кроком до створення універсальної української енциклопедії.

З метою збереження кадрового потенціалу, а також для систематичного ознайомлення громадськості з найновішими розробками в галузі енциклопедистики Інститут енциклопедичних досліджень НАН України (створений 2004 р.) започаткував видання “Енциклопедичного вісника України”. Це давало можливість для висловлення власних позицій не лише теоретиків енциклопедичної справи, а й творців енциклопедій чи енциклопедичних видань. Важливим досягненням цього проекту стало створення підстав для залучення іноземного досвіду; вирішення теоретичних питань щодо створення енциклопедій різного типу (універсальних, галузевих, регіональних); аналізу сучасних тенденцій української та світової енциклопедистики. Враховуючи особливості історичного часу, потрібно сказати, що енциклопедії незалежної України умовно можна поділити на дві частини – ті, що передбачали незначну кількість томів і відповідно на момент дослідження були остаточно завершеними (як-то “Юридична енциклопедія”, “Енциклопедія лісництва”, однотомна енциклопедія “Українська мова”, що вже мала три перевидання, тощо; і ті, робота над якими триває і сьогодні. У своїй переважній більшості це багатотомні проекти, вихід яких пов’язаний передусім з об’єктивними причинами – відсутністю часу на роботу над всіма томами.

Питання створення галузевих енциклопедій у незалежній Україні ставало все більш актуальним з перебігом років. Адже, незважаючи на негаразди в економічному забезпеченні вчених, кадрових проблемах початку 1990-х рр., наука продовжувала розвиватися, і суспільство потребувало реального результату наукових досліджень. Особливо це було актуально для таких сфер, підходи в яких докорінно змінилися після відходу від радянської ідеологічної та методологічної доктрин і які мали безпосереднє використання у житті суспільства. Однією із завершених енциклопедій, що знайшла свого читача і своє місце в інформаційному просторі України, стала “Українська мова” (ЕУМ), укладена колективами науковців Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України та Інституту української мови НАН України разом з колективом працівників Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана. Не зважаючи на свій незначний обсяг – лише 1 том, “Українська мова” стала одним із найпопулярніших в науковому середовищі посібників, що не лише давав докладну інформацію з предмета, а й вчасно реагував на зміни в об’єкті дослідження. Саме така популярність серед читачів й одночасно необхідність мобільного реагування на зміни зумовили вихід вже трьох її видань, кожне з яких було виправлене та доповнене. Це те, чого до сьогодні не спромоглась жодна інша енциклопедія України.

Робота над проектом ЕУМ розпочалась ще за радянських часів, у 1980-ті рр., коли, незважаючи на русифікацію, виникла потреба узагальнення й поширення серед широкого загалу спеціалістів та простих громадян знань про українську мову, чию унікальність і неповторність не заперечували навіть найбільш консервативні та русофільські радянські діячі. Саме в другій половині 1980-х рр., коли ідеї перебудови та лібералізації набули практичного поширення, при Інституті мовознавства імені О. Потебні АН УРСР було створено робочу групу з підготовки концепції та реєстру Енциклопедії “Українська мова”. Групу очолив академік В.М. Русанівський, а увійшли до неї провідні вчені Інституту: І.Р. Вихованець, Н.Ф. Клименко, О.С. Мельничук, В.В. Німчук¹. Робота цього невеликого колективу була досить успішною – вже в 1988 р. було підготовлено тематичний покажчик-реєстр енциклопедії, винесений на громадське обговорення. В останньому взяли участь всі зацікавлені у виході ЕУМ суб’єкти: вчені-мовознавці, викладачі вищих навчальних закладів, літератори тощо. Затверджений за результатами цього обговорення реєстр став основою для створення власне енциклопедії.

Робота з підготовки до друку ЕУМ тривала близько 10 років, що пояснюється передусім тими складними для науки й енциклопедистики зокрема часами на рубежі отримання Україною незалежності й розбудови власної державності. Значні матеріальні труднощі зумовили не лише затримки у авторській та редакторській роботі, а часто ставили під сумнів саму можливість виходу енциклопедії. Однак, незважаючи на все, Редакційна колегія у складі В.М. Русанівського (співголова), О.О. Тараненка (співголова), М.П. Зяблюка (заступник голови), Є.А. Кар-

піловської (відповідальний секретар), І.Р. Вихованця, П.Ю. Гриценка, С.Я. Єрмоленка, Л.М. Задунайської, Н.Ф. Клименка, О.С. Мельничука, В.В. Німчука, Г.П. Півторак, В.Г. Склярєнка та О.Б. Ткаченка² продовжувала свою роботу, яка завершилась успіхом – виходом у 2000 р. першого видання Енциклопедії “Українська мова” накладом 5 000 примірників. Воно вмістило 1 797 статей, розташованих за алфавітним принципом³. Наступні видання ЕУМ стали ще більш розгорнутими: друге видання – 1 935 статей (понад 10,5 аркушів нових матеріалів та ілюстрацій)⁴; третє – 2 027 статей з ілюстраціями⁵. У другому й третьому виданнях енциклопедії “Українська мова” тексти статей істотно виправлені, доповнені новими відомостями та ілюстраціями. Уміщено також низку нових матеріалів, серед яких: статті “Гіперкоректність” і “Дискурс” С.Я. Єрмоленко, “Гніздо” Є.А. Карпіловської, “Друкарство” М.С. Тимошика, “Епіграфіка” та “Святе Письмо” В.В. Німчука, “Когнітивна лінгвістика” М.П. Кочергана, “Контрактивна лінгвістика” і “Лінгвоцид” Б.М. Ажнюка, “Ораторський стиль” Л.І. Мацько, “Харківська філологічна школа” В.Ю. Франчук, “Лінгвофілософія” Ф.С. Бацевича, “Мова інтернет-комунікації” С.Г. Чемеркіна, “Мова реклами” О.В. Ожигової; персоналії: “Г. Бідер”, “В.М. Мокієнко” О.О. Тараненка, “О. Брех” П.Ю. Гриценка, “А.І. Волошин” В.В. Німчука, “В.І. Даль”, “І.М. Дзюба”, “Д.В. Нитченко”, “М.П. Драгоманов”, “І.В. Качуровський”, “Г.П. Кочур”, “Леся Українка”, “М.О. Лукаш”, “О.М. Молдован” та інші⁶.

У підготовці статей до цього проекту взяли участь не лише науковці інституту мовознавства ім. О. Потебні (з 1991 р. – Інституту української мови ім. О. Потебні НАН України), а й провідні вчені Інституту українознавства імені І.П. Крип’якевича НАН України, Інституту педагогіки Академії педагогічних наук України, представники вишівської науки – Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Київського національного лінгвістичного університету, Національного університету “Киево-Могилянська академія”, Львівського, Одеського, Прикарпатського, Таврійського, Ужгородського, Донецького національних університетів, а також науковці з-за кордону: Австрії, Казахстану та Словаччини⁷.

Як зазначається у передмові видання, воно було розраховане як на філологів – українців і фахівців з інших мов у нашій країні та за кордоном, так і на широке коло читачів. В ньому вперше на основі досягнень сучасного мовознавства в систематизованій та водночас стислій і доступній формі подано відомості про українську мову та українське мовознавство. Особливо широко розкриті такі питання:

1. Власне термінологічні одиниці, які використовуються для наукового опису української мови.

2. Номенклатурні одиниці (назви окремих мов, говорів української мови тощо; назви розділових і діакритичних знаків, літери українського алфавіту та ін.).

Розглянуто також інші аспекти будови української мови – її будову, поширення, соціальне та стилістичне функціонування, її історичний розвиток, місце серед інших мов і контакти з іншими мовами, пам’ятки української мови і писемності, українську мову на карті світу, прикладне застосування її досліджень, історію та сучасний стан науки про українську мову (як в Україні, так і за кордоном) та інше⁸. Відповідно до такої тематики здійснювалася і підготовка статей.

Над створенням статей до ЕУМ працювала значна кількість провідних спеціалістів України: академіки НАН України В.М. Русанівський – статті з історії української мови та граматики, О.С. Мельничук – з теорії мови та етимології, В.Г. Склярєнка – з акцентології, Г.П. Півторак – з історії української мови та української писемності; члени-кореспонденти НАН України В.В. Німчук – статті з історії української мови та діалектології, І.Р. Вихованець – з граматики сучасної української мови (морфології та синтаксису), О.Б. Ткаченко – з питань міжмовних контактів та соціолінгвістики, С.Я. Єрмоленко – зі стилістики та культури мови, Н.Ф. Клименко – зі словотворення та морфеміки; доктори наук, професори П.Ю. Гриценка – з діалектології та лінгвістичної географії, О.О. Тараненко (співголова редколегії) – з лексикології та лексикографії тощо⁹.

Будучи прив’язаними до однієї конкретної наукової тематики, більшість провідних статей ЕУМ пов’язані між собою, містять посилання одна на одну. Таким чином авторам

вдалося у найбільш доступній і короткій формі висвітлити максимум інформації, пов'язаної з мовознавством, показати ті взаємовпливи, які існують у різних галузях науки. Значна частина статей ЕУМ присвячується також персоналіям – діячам української культури, науки і мистецтва, котрі своїми досягненнями внесли значний внесок як у розвиток української мови, так і науки про неї – мовознавства. Всього в ЕУМ міститься 498 персональних статей, що для такого видання є досить значною цифрою. На окрему увагу, безперечно, заслуговують розвідки, присвячені репресованим українським мовознавцям, діяльність яких замовчували в радянський період. Це статті: М.Г. Железняка про В.М. Ганцова; З.Т. Франко про Г.К. Голоскевича; О.Г. Муромцевої про О. Б. Курило; Є.С. Регушевського про Г. О. Сабалдира; М.А. Жовтобрюха про О.Н. Синявського; Т.Б. Лукінової про Б.Д. Ткаченка; З.Т. Франко та М.П. Зяблюка про К.Й. Студинського; Т.І. Панько про П.П. Кострубу; П.О. Селігея про Г. Г. Холодного та інші матеріали, присвячені представникам старшої генерації вітчизняних мовознавців¹⁰. І хоча більшість персональних статей досить невелика за обсягом, проте саме ЕУМ містить таку кількість текстів про особистостей, які не згадуються в інших енциклопедичних виданнях. Найбільшою з персональних статей, вміщених у ЕУМ, є стаття, присвячена Т.Г. Шевченку (автор – В.М. Русанівський), що добре відображає його роль і місце у становленні української мови, її розвитку і піднесенні до рівня етнооб'єднуючого чинника¹¹.

Найбільшими ж за обсягом є статті, присвячені окремим розділам мовознавства та дослідження української мови, певним її особливостям. До таких варто віднести статті “Україністика” В.М. Русанівського; “Суржик” О.О. Тараненка; “Антоніми” О.О. Тараненка; “Грамматика” І.Р. Вихованця¹²; статті присвячені говорам української мови (Бойківський, Волинський та інші) та ряд інших, котрі стосуються цілої низки особливостей української мови. Для зручності користування статтями в них введено не лише наскрізні посилання, а й транскрипцію (в разі потреби), дефініцію одиниць реєстру, наявність окремого списку скорочень та інші притаманні енциклопедіям методики. Окрім загальнотеоретичних статей, енциклопедія містить і більш практичні гасла, в яких висвітлюються конкретні моменти української граматики, пунктуації тощо. Не можна оминати увагою також статті, що висвітлюють ті проблеми української мови і України в цілому, котрі виникли в результаті політичних подій ХХ ст., і котрі певною мірою відображають сучасний стан мови в країні. До них можна віднести статті “Двомовність” В.М. Брицина, “Державна мова”, В.В. Німчука, “Мовна політика” В.М. Брицина, “Лінгвоцид” Б.М. Ажнюка¹³ та інші.

Досить значна кількість статей Енциклопедії “Українська мова” присвячена і питанням розвитку та еволюції української мови та українського письма. В ній висвітлені не лише етапи її становлення (статті “Староукраїнська літературна мова” В.М. Русанівського, “Нова українська літературна мова” Л.Т. Масенко), різні форми її існування (статті “Усна мова”, “Писемна мова”, обидві – Д.Х. Баранника), територіальні особливості (статті “Західноруська писемна мова” В.М. Русанівського, “Західноукраїнська мовно-літературна практика” О.Г. Муромцевої) та стилеві різновиди (“Стильові різновиди староукраїнської мови” В.А. Передрієнка)¹⁴, а й основні пам'ятки староукраїнської мови, першодруки, типи писемних стилів: устав, півустав, скоропис з наведенням прикладів та ілюстрацій, зокрема пам'яток давньоруського часу: “Руської правди”, “Ізборніка Святослава”, “Слова о полку Ігоревім” та ін.; зразки українських літописів: Київського, Галицько-Волинського, Радзивілівського, літописів Граб'янки, Самовидця, Величка; Остромирова Євангелія¹⁵ тощо. Описані в ЕУМ також Українські абетки різних часів (з наведенням зразків тексту в ілюстраціях), книги, котрі відіграли найбільшу роль у становленні і розвитку української мови, культури, духовності: “Лексикон словеноруський” Л. Зизанія, Києво-Печерський Патерик, “Енеїда” І. Котляревського, “Кобзар” Т. Шевченка та ін.

Окрему групу статей, вміщених до Енциклопедії “Українська мова”, складають статті, присвячені методиці викладання мови та її пропаганди: “Українська мова в школі” М.Я. Плющ, “Методика викладання української мови” та “Письмові роботи з мови” О.М. Біляєва, “Підручники української мови” М.С. Вашуленка, О.М. Біляєва та К.Г. Городенської тощо¹⁶. Містяться в ЕУМ і статті про українські видання, котрі відіграли важливу роль у збереженні української мови в найбільш несприятливих для неї історичних періодах, в тому числі в часи радянської русифікації: журнали “Дивослово” (“Українська мова і література в школі”), “Записки

наукового товариства імені Шевченка”, журнал “Рідна мова”, котрий видавався у Варшаві в 1930-х рр.; сучасні мовознавчі і методологічні журнали, що видаються провідними ВНЗ країни: “Українська мова”, “Урок української”, “Культура слова” та інші.

Таким чином, така сукупність різнопланових статей діє на користь Енциклопедії “Українська мова”, збільшуючи потенційну кількість її читачів. Неодноразове доопрацювання та перевидання лише засвідчує – названа енциклопедія є необхідною українському суспільству, і по праву займає гідне місце в сукупності українських енциклопедичних видань всіх часів, навіть не зважаючи на свій незначний (як для енциклопедій) обсяг. Розуміючи це, авторський колектив не зупиняється на третьому виданні, а продовжує роботу, прагнучи ще більше розширити ЕУМ, зробити її ще більш інформативною та доступною для читачів. За такими планами можна проігнорувати певні недоліки, характерні для цього важливого в культурному та науково-освітньому плані проекту.

- ¹ Карпіловська Є. Енциклопедія “Українська мова”: структура та принципи укладання / Є. Карпіловська, М. Зяблюк // Енциклопедичний вісник України. – 2009. – № 1. – С. 48.
- ² Енциклопедія “Українська мова” / ред. В. М. Русанівського та ін. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 2.
- ³ Там само. – С. 752.
- ⁴ Там само. – С. 824.
- ⁵ Там само. – С. 856.
- ⁶ Карпіловська Є. Енциклопедія “Українська мова”... – С. 52.
- ⁷ Там само. – С. 48.
- ⁸ Енциклопедія “Українська мова”... – С. 5.
- ⁹ Карпіловська Є. Енциклопедія “Українська мова”... – С. 48.
- ¹⁰ Там само. – С. 52.
- ¹¹ Там само. – С. 53.
- ¹² Там само. – С. 50.
- ¹³ Енциклопедія “Українська мова”... – С. 827–829.
- ¹⁴ Карпіловська Є. Енциклопедія “Українська мова”... – С. 51.
- ¹⁵ Енциклопедія “Українська мова”... – С. 803–804.
- ¹⁶ Там само. – С. 700.

В статье рассмотрено предпосылки издания энциклопедии “Украинский язык” накануне провозглашения украинской независимости и в первой половине 1990-х гг. Охарактеризована роль научно-исследовательских институций в организации издания, проанализировано обсуждение содержимого наполнения проекта энциклопедии, показан вклад авторов фундаментальной работы в издании ЭУЯ. Авторы статьи утверждают, что эта энциклопедия необходима украинскому обществу и по праву занимает достойное место среди всех энциклопедических изданий XX – начала XXI вв., даже несмотря на свой незначительный (для энциклопедий) объем.

Ключевые слова: энциклопедия “Украинский язык”, энциклопедистика, Институт языковедения им. О.Потебни НАН Украины, Институт украинского языка НАН Украины, энциклопедическая статья.

In the article the prerequisites of appearing encyclopedia “Ukrainian language” on the eve of the proclamation of Ukrainian independence and in the first half of the 1990-s is examined. The role of scientific and research institutions in the organizing of the edition is characterized, the discussion of the semantic content of the of the encyclopedia project is analysed, there is shown the author’s contribution in the publishing fundamental work EUL. This Encyclopedia is necessary for Ukrainian society, and rightfully takes its worthy place among all Ukrainian encyclopedias of XX-s – beginning of XXI century; even inspite of its small (as for the encyclopedias) volume.

Keywords: Encyclopedia “Ukrainian language” entsyklopedystka, Institute of Linguistics named after O.O.Potebnia of NAS, Institute of Ukrainian language of NAS of Ukraine, encyclopedic article.